

Анатолій ТИХОЛАЗ

РАДЯНСЬКА ТА ПОСТРАДЯНСЬКА МІФОЛОГІЯ
У СВІТЛІ ФІЛОСОФІЇ МІФОЛОГІЇ

У добу перебудови, сповнену розвінчувального пафосу, стало звичним викривати міфи, що панували у свідомості народу впродовж семи десятиліть радянської влади. Перебудова скінчилася, звичка залишилася. І понині на кожному кроці доводиться чути про вкорінені у масовій свідомості «міфи». При цьому до міфів зараховують явища настільки далекі одне від одного, що поняття міфу втрачає будь-яку визначеність. Так, до міфів відносять ті чи інші ідеологічні конструкції, міфами називають хибні уявлення, що набули більш-менш помітного поширення. Побутові, релігійні чи національні упередження так само легко величають міфами. Заполонивши сторінки газет та журналів, перетворившись на невід'ємний елемент лексики журналістів та політологів, велике поняття міфу зазнає стрімкої девальвації. Така девальвація, проте, завжди загрожує науковому або філософському поняттю, що перетворюється на предмет широкого вжитку. Тому не варто докоряти публіцисту або політику за те, що вони називають міфами прояви печерного націоналізму, божевільні історіософські побудови або віру в чаклунів, зурочення та порчу, що поширюються нині, як епідемія.

Однак якщо таку свободу слововжитку можна пробачити журналістам, від філософів, здавалося, варто було б очікувати більшої коректності в оперуванні з поняттям міфу. Проте ознайомлення із украй нечисленними та епізодичними розмірковуваннями наших філософів про міф справляє доволі дивне враження. У застосуванні поняття міфу вони демонструють таку саму плутанину. Почасти це можна пояснити теоретичним підґрунтям, на якому вони зводять свої побудови. Залежно від особистих уподобань філософ у кращому випадку спирається на праці Леві-Строса, Дюмезіля, Еліаде чи Юнга – мислителів, які лише дотичні до філософії міфології, хоча без них неможливо уявити сучасної науки про міф. Їхні дослідження, передусім щодо міфологічних уявлень

архаїчних суспільств, значною мірою стали емпіричним підтвердженням слушності висновків, зроблених багато років тому класиками філософії. Йдеться про мислителів, що належать до традиції німецької філософії міфології – від веймарського класицизму і романтиків, Якоба Грімма, Гегеля, Шеллінга, Ніцше й Вагнера аж до Кассіраера, Гайдеггера та Томаса Манна. Виняткове місце серед них посідає Шеллінг, чия «Філософія міфології» й донині є неперевершеним взірцем філософського аналізу міфу.

Неважко здогадатися, що у своїх міркуваннях я спиратимуся на теоретичне розуміння міфу, вироблене в цій інтелектуальній традиції. Водночас досвід аналізу архаїчних структур міфологічного світосприйняття буде використано у розгляді структур радянської міфології. Сподіваюся, що це дозволить мені обґрунтувати недоречність застосування поняття міфу до духовної ситуації сучасної України.

Отже, коротко сформулюю своє теоретичне credo в розумінні природи міфу.

Якщо слово «міф» не вживати метафорично і не вкладати в нього якихось опосередкованих значень, то слід відмовитись від ставлення до міфологічної оповіді як до неправди. Слід розрізняти позицію дослідника певного міфу, якому міф може видатися вигадкою або алегоричною казкою, та позицію носія цього міфу, що для нього міф – безумовна правда.

Це вирізняє міф з-поміж інших формоутворень духу, базованих на вимислі. Так, казка – це вигадка, що сприймається, принаймні оповідачем, як вигадка. Ідеологічний постулат, уже внаслідок природи ідеології як форми заангажовано-упередженого відображення світу, є неправдою або неповною правдою, що свідомо видається за правду. Взагалі, жодна сукупність уявлень, базованих на свідомій неправді, не може бути названа міфом.

Не можна вбачати у міфі й інакомовлення. Досвід становлення науки про міфологію попервах був досвідом людей, що давно втратили живий зв'язок із міфом, з'ясувати, що саме ці міфи «означають». Внаслідок цього виникли стародавні егемеричні теорії міфу, пізніше – спроби його етіологічного пояснення або алегоричного тлумачення. Усі ці спроби призводили до руйнації міфу, бо міф – це не алегорія, що вказує на якийсь інший зміст. Зміст міфу міститься в ньому самому. Міф живе доти, доки його розуміють буквально.

Тож для якого типу мислення буквальне сприйняття міфу, що ззовні видається нагромадженням фантастичних вигадок, буде нормальним? Для мислення, в якому, за словами Шеллінга, здійснена «безпосередня тотожність ідеального та реального». Тобто такий тип безпосередньо-чуттєвого образного світосприйняття, де образ та дійсність наділені рівною мірою реальності. Це відрізняє міф від мистецтва, чия образна система базується на усвідомленні відмінності між образом та першообразом, зображенням та зображуваним і протиставляє реальному світові світ художньої фантазії. Це відрізняє міф також від релігії: адже не випадає говорити, що у міфологічні образи вірять. Вірити можна в те, що безпосередньо не дане. Безглуздо перетворювати реальність, яка сприймається чуттєво, в об'єкт віри. Проте саме такою реальністю для міфологічної свідомості є її образна система. Тому нормальне ставлення до міфу – не віра в нього, а буття-в-міфі.

За яких умов формується мислення, ґрунтоване на тотожності ідеального та реального? По-перше, за умови, що людина як носій ідеального не протиставляє себе природі або, ширше, матеріальному космосу. По-друге, за умови, що людина не протиставляє себе соціальному цілому, елементом якого вона є. Або, за словами Шеллінга, коли «індивід даний як рід, а рід як індивід». Тому цілком природно, що міфологія демонструє свою граничну світоглядну ефективність в первісних колективах, які, з одного боку, не протиставляють себе природі, а з іншого – демонструють розчинність індивідуальності в родовій спільноті. Остання, соціальна, умова життєдіяльності міфу пояснює й те, чому міф притаманний не лише архаїчній культурі, чому міф не лише древній як саме людство, а й, як людство, вічно юний. Історична доля міфу – типовий приклад «вічного повернення», так шанований Еліаде. Періоди рефлексивного раціоналізму, коли в міфах вбачають лише сукупність казок, поступаються епохам неподільного панування міфу як світоглядного підґрунтя життєдіяльності суспільства. Адже головна функція міфу – аж ніяк не пояснювальна, етіологічна, а саме соціально-регулятивна. Це робить зрозумілим, чому суспільства, які віддали розв'язання етіологічних проблем науці, можуть водночас демонструвати найвищий рівень міфологізації свого буття: тут перед нами чергове підтвердження умовності

переходу «від міфу до логосу», переходу, якого врешті-решт ніколи не відбувалося.

Які суспільства, що вже не просто виокремилися з природи, а й вступили у відверто ворожі стосунки з нею, передбачають міф як єдину реальну форму світосприйняття? Звісно, ті, де «індивід даний як рід, а рід як індивід», що стосовно сучасності означає суспільства тоталітарні. Причому йдеться не про зіперті на насильство диктатури, де відбувається, з одного боку, примусове нав'язування певної ідеологічної системи, а з іншого – її масове відторгнення; а про суспільства, де насправді здійснено розчинення індивіда у соціальній тотальності. У цих суспільствах відроджуються міфи у класичній формі, які поновлюють архаїчні структури та архетипи, що споріднюють їх із міфологічними системами примітивних культур. Це не означає примітивність нових міфів, а лише свідчить про їхню справжність, про те, що суспільство знову занурилося в буття-в-міфі.

Значимо, що спосіб формування нової міфології особливої ролі не відіграє. Так, міф може створюватися свідомо, як це було у нацистській Німеччині. Було б дивно, якби у Німеччині, де найкращі мислителі вбачали в міфі квінтесенцію народного духу, формування нацистської міфології відбувалося б стихійно, без опертя на давню традицію. Однак свідомий характер цієї міфологічності не робить нацистський міф, що був силою нав'язаний німецькому народові, творінням Боймлера або Розенберга. Для ідеологів нацизму і для переважної більшості німців міф був поверненням до «родової спадщини». Творці міфу і його носії менш за все були схильні до того, щоб убачати в ньому пропагандистську вигадку. Нацистський міф був могутнім засобом суспільної регуляції й загинув разом із знищенням форм соціальної організації, що породили його.

Радянський тоталітаризм демонструє, на перший погляд, дещо інше. Жоден з ідеологів жовтневого заколоту та побудови соціалістичної держави, людей, охоплених параноїдальним пафосом науковості й віри у всеперемагаючу силу революційної теорії, ні на мить не припускав апеляції до міфу або визнання того, що радянська політична практика санкціонується міфом. Вкорінена у масову свідомість ідеологічна система також не була свідомо міфологічна. Проте у суспільній свідомості закріплювалися лише ті її елементи, які піддавалися міфологізації. Можна твердити, що радянський

тоталітаризм демонструє природну, за висловом Шиллера, «наївну» міфотворчість. До радянської міфології може бути застосоване Марксове визначення: це «природа та суспільні форми, несвідомо-художньо перероблені народною уявою». Чи варто дивуватися з того, що радянська міфологія, як єдино нормальний вид масової свідомості суспільства такого типу, відтворює найархаїчніші структури міфологічного мислення?

Насамперед за все, пересвідчимося, чи справді можна вести мову про радянську міфологію, вживаючи це слово у філософському сенсі. Якщо ознакою міфології є «тотожність ідеального та реального», то, безумовно, можемо. Дозволимо собі стверджувати, що для радянської міфології ідеальне виявилось реальнішим за саму реальність. Свого часу Маркс риторично запитував: «Чи був Аполлон Дельфійський реальною силою в житті грека?» Для самого Маркса відповідь була цілком очевидною: звісно, ідеальний Аполлон справляє на життя грека такий серйозний вплив, що став значно реальнішим за, приміром, усе реальне населення Китаю, про яке грек не мав жодної гадки. Так само відокремити реальне від ідеального, а, тим більше, оголосити останнє вигадкою в радянській свідомості абсолютно неможливо.

Так, країна роками вела боротьбу з ворогами народу, котрих, як з'ясувалося пізніше, не існувало. Тоді як пояснити, що, воюючи з неіснуючим супротивником, народ зазнавав багатомільйонних втрат? Коли припустити, що й для радянської людини 1937 року ворог народу був ідеологічною вигадкою, а не міфологічною реальністю, тоді доведеться вважати, що країна була занурена у вир масового божевілля (до речі, перші просвітницькі спроби пояснення природи міфології були близькі до визнання її божевіллям). У боротьбі з неіснуючим супротивником можна, звісно, углядіти засіб політичної розправи з інакомислячими. Це було б так, якби не масова відданість цій боротьбі попри повну відсутність фактичної провини з боку ідеальних «ворогів народу» та якби не величезні жертви, до яких вона призвела. Для сотень тисяч людей, що виступали на зборах з викривальними промовами, лікарі-шкідники або космополіти були реальною силою, що являла загрозу існуванню суспільного цілого.

До речі, те, що радянська історія – це історія безперервної війни, яка лише кілька років тривала у формі війни фізичної, також пояснюється, виходячи із структур міфологічної свідомості. Радянська міфологія відтворює архаїчну агональну

модель всесвіту, для неї світ – поле безперервної боротьби двох начал, причому ця агональна модель поширюється й на форми повсякденної діяльності. Якщо це не пряма збройна боротьба, то це протистояння зовнішній загрозі, боротьба двох систем. Ідеї мирного співіснування та розрядки – перші ластівки вступу країни у добу політичного маразму. Всередині країни агональна модель зводиться до рівня бойових дій, подекуди позбавляючи їх прямого призначення: битва за врожай, тваринництво, надання усім можливим формам діяльності характеру змагання. Неприродність створення об'єкта боротьби, що ззовні кидається у вічі, свідчить про глибинну потребу в підтримці цієї агональної картини світу.

Численні форми практичної діяльності в радянському суспільстві втрачають свою первинну цінність та набувають нового змісту. Це пов'язано з міфологічною тенденцією до сакралізації буденного, профанного буття. Лише міфологічна санкція надає сенс численным формам діяльності, породженим радянським суспільством і на перший погляд позбавленим будь-якого практичного виправдання.

Сакралізація земного буття надзвичайно виразно постає у сакралізації простору та часу. Радянський простір є гетерогенним і не збігається із фізичним. Схід і Захід – поняття, що несуть якісне навантаження. Японія міститься на Заході, там само розташована і Південна Корея, хоча Північна – на Сході. Від Москви до Владивостока ближче, ніж до Варшави. Кордон, що перебуває «на замку», відтворює традиційний для давніх культур образ ритуального порогу: тут відбувається розтин простору, за порогом пролягає неупорядкований, апейронічний простір «закордону». Людина, яка повернулася з мандрівки, – якщо не чужа, то вже не цілком своя. За таким баченням простору криється реальний спосіб життя радянської людини, для котрої фізично існуючий «закордон» цілком належить до царини уявного, яке він формує, упорядковує відповідно до своєї логіки, що для неї фізичне розташування Японії насправді не має жодного значення.

Сакралізованим є і час. Він має міфологічний початок, що відокремлює абстрактний плин «передісторії» від сакрального часу. Це революція, яка відмежовує час «до Революції» від провіденційно спрямованого до комунізму нового часу. Плин сакрального часу позначається найважливішими подіями, якими є війни. Пов'язані з цими подіями свята постійно актуалізують пам'ять про них. Так здійснюється міфічне

обертання часу. Водночас спрямованість до комунізму призводить і до прагнення прискорити час, виправдовуючи сьогоднішнє лише як необхідний момент для досягнення майбутнього. Життя, підпорядковане гаслу «Час – уперед!», обертається специфічним радянським історичним безпам'ятством щодо несакралізованого минулого.

У будь-якій розвиненій міфологічній системі початок сакрального часу пов'язаний із діяльністю культурного героя. Вже ніколи, мабуть, ми не дізнаємось, хто саме був прототипом Гільгамеша або Паньгу та чи існував такий прототип узагалі. Радянська міфологія надає унікальну можливість простежити механізм формування образу культурного героя на прикладі Леніна. Вже за життя наділений міфологічними чарівними властивостями, реальний Ленін розчарував сучасників своєю фізичною невідповідністю образу, що його створила колективна свідомість. Його посмертна доля відповідала усім міфологічним канонам. Для повної відповідності архаїчній схемі, членам політбюро варто було б з'їсти його, аби в майбутньому під час щорічного свята поїдання культового пращура радянські люди могли причащатися його плоті. В муміфікації Леніна було відтворено не лише архаїчний ритуал, а й знайшла своє відображення міфологічна ідея оборотності смерті, що надзвичайно поширилася у перші роки радянської влади. Згадаймо лишень персонажів із творів А.Платонова, впевнених, ніби за комунізму смерті не буде. Однак, незважаючи на всі російські мотиви у посмертній ролі Леніна, вона радше нагадує Єгипет. Навряд чи вчені, що бальзамували Леніна, звіряли свої дії з описом муміфікації у Геродота. Тим більше вражає збіг подробиць, зокрема доля ленінського мозку, розітнутого на безліч зрізів – перше, що робили єгиптяни, це вилучали мозок та знищували його. Ті, хто сьогодні закликає поховати радянського Гільгамеша, мабуть, забувають про вічну чергу до мавзолею, що складалася з людей, яких ніхто не змушував туди приходити і які ані на мить не сумнівалися природності ленінської посмертної долі.

Якщо вже перші роки радянської влади зробили цілком природними повернення до єгипетського похоронного ритуалу та вавилонської культової архітектури, то чи варто дивуватися з того, що за 30 років похорон міфологічного батька був відзначений принесенням у жертву півтори тисячі чоловік.

Усе це я кажу аж ніяк не з викривальною метою й не заради того, аби показати, як комуністична диктатура занурила населення країни в морок архаїчних уявлень. Навпаки, я намагався показати нормальність та закономірність повернення до класичних структур міфологічної свідомості за певних суспільних умов. Радянська доба була, поза сумнівом, добою Великого Міфу, як би ми до цього міфу не ставились.

Звернення до досвіду радянського міфу необхідне й для того, щоб показати повну недоречність застосування поняття міфу до духовної ситуації сучасної України. Називаючи міфом ходульні ідеологічні конструкції, ми безпідставно їм лестимо. Міф, завдячуючи своїй чуттєво-образній природі, принципово естетичний. Сучасна Україна позбавлена Великого Стилю, що міг би відобразитися у справжньому міфі. Але, передусім, в Україні відсутня народна субстанція, що виступає активним суб'єктом міфотворення. Ніякого «роду, даного як індивід» в Україні немає. Індивіди роз'єднані мовно і конфесійно, політично і національно. Зовнішня єдність цього народу – наслідок адміністративно-територіального поділу єдиного радянського простору. Очікувати на свідому міфотворчість з боку лідерів цієї країни теж не варто: вони не лише не здатні бути оповісниками «колективного несвідомого», але й неспроможні навіть до ладу «озвучити» (як заведено висловлюватись їхнім «новоязом») продукти власної свідомості. З певного погляду, це не так уже й погано: бодай такої деідеологізації наша історія ще не знала; і для індивіда, що не бажає розчинитися в роді, кращої ситуації годі й сподіватися. Однак, якщо Україні таки судилося пережити прихід нового Міфу, це відбудеться в іншій Україні.